

Iran's Legal Approach Towards Neighboring Countries Regarding Adherence to Common Waters Requirements

Elham Aminzadeh *, Mersedeh Mazloumi **, Fazlollah Mousavi ***

Abstract

Exploiting shared or transboundary water resources is not inherently challenging among countries. The primary challenge arises when countries encounter difficulties in exploiting these resources due to scarcity. This problem often occurs in the exploitation of common water resources by countries adjacent to the watershed. The Middle East is a region known for significant tensions regarding shared water resources. To address this, international legal rules and the approaches of international judicial authorities in the region have been analyzed to deduce relevant legal principles and rules.

Key agreements examined include the 1975 Agreement on the Use of Border Rivers Water, the 1975 Iran-Iraq Agreement regarding shipping regulations in Shat al-Arab (Arvandroud), the 1926 Convention on the Use of Border Waters between Iran and the Soviet Union, the 2014 Ashgabat Convention, the 1351 Iran-Afghanistan Agreement regarding Hirmand, the 1992 Convention on Biological Diversity, the Ramsar Convention, and the 1972 Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. These agreements have helped establish fundamental

How to Cite: Aminzadeh, E., Mazloumi, M., Mousavi, F. (2024). Iran's Legal Approach Towards Neighboring Countries Regarding Adherence to Common Waters Requirements, *Journal of Legal Studies*, 16(3), 63-100.

* Professor of international law, Public law, Faculty of law and political science, Tehran university, Tehran, Iran. (Corresponding Author). Email: eaminzadeh@ut.ac.ir

** PhD student in international law, public law, Faculty of law and political science, Tehran university, Tehran, Iran. Email m.mazloumi@ut.ac.ir

*** Professor of international law, Public law, Faculty of law and political science, Tehran university, Tehran, Iran .Email: fmousavi@ut.ac.ir

principles and rules for distributing common water resources among watershed countries.

A crucial principle is the consideration of fairness and justice in water resource distribution. This comprehensive principle encompasses a set of international legal rules. For example, factors such as population, potential, actual, and future needs of each country should be taken into account. Additionally, the principles of non-discrimination and equality in the use of common water resources must be observed. Countries in equal conditions should benefit equally from shared water resources. Cooperation regarding common water resources takes priority over conflict resolution. Participation among watershed countries can be highly beneficial, and transparency can resolve misunderstandings. Access to information can foster a common understanding among countries in a shared watershed. Prioritizing vital needs can be a determining criterion for countries in the allocation of common water resources, especially in the absence of treaties or customs. These factors lead to the recognition of limited sovereignty and the principle of common use as two criteria for exploiting common water resources today. Regional unity among Middle Eastern countries is also a decisive factor.

The Middle East has historically been a center of numerous challenges between neighbors over economic resources, leading to political tensions and conflicts. In a region with significant diversity, unity can be achieved only through convergence. Europe, despite its conflicts and historical events like World War I and II, ultimately found solutions in unity and convergence. In the Middle East, convergence among governments means aligning influential regional powers. Prioritizing "power within the region" over "power over the region" can prevent many tensions and conflicts. These countries share strategic positions, natural resources, commonalities, historical-cultural links, population structures, and international unions, which can be summarized as political, security, economic, and cultural factors. The realization of "convergence" instead of "divergence" among influential regional powers can foster greater unity in the Middle East.

Despite Iran's continuous efforts to observe the principles of good neighborliness and cooperation in exploiting common water resources, it has not always been successful with all its neighbors. While observed with Turkmenistan, violations have occurred in relations with Turkey. Iran has established permanent mixed technical commissions with neighbors like Iraq, which is crucial for preventing disputes and reducing judicial and arbitration cases. Shifting disputes from the local to the international level and involving a government as a mediator can lead to international recognition of the dispute, as seen in the relationship between Iran and Afghanistan.

In many cases, Iran has concluded treaties with its neighbors primarily to manage existing political currents. However, treaty-making should not solely aim to end political trends but should consider all legal aspects, including dispute resolution methods. Iran should avoid silence and passivity towards its neighbors in theory and practice. Agreements should be concluded with flexibility for adaptation to various conditions and situations. Iran's past practice of silence and passivity towards its neighbors can encourage unilateralism by those neighbors.

When concluding agreements with neighbors, Iran must consider all legal aspects and employ expert advice. Legal documents should be drafted with flexibility for interpretation and application in different conditions. Iran's stance towards its neighbors in case of treaty violations is also crucial. A passive stance can lead to escalation by the violating government and even violations by other neighbors. The silence of the victim government can signal to others that their unilateralism will go unchallenged, encouraging them to seek maximum benefits and violate existing regulations.

A comprehensive contract encompassing all agreements can prevent many disputes. Such a contract provides a framework that aligns with the general realities of the region, including political, economic, and geographical factors. This creates procedural unity among countries, fostering belief in the binding nature of laws and regulations governing common waters. As a result, customary practices may emerge in the allocation of common water resources, contributing to the development of rules and regulations. This can minimize violations of these rules, requiring good governance within each country. Good governance is achieved through transparency, accountability, participation, and legality, which necessitates increased cooperation among governments, the public, non-governmental organizations, and the private sector. Clarifying and evaluating the legitimacy of operations like dam building and canal creation on common waters by each country can facilitate cooperation and mutual respect for rights and interests.

Keywords: shared waters, country, compliance, legal approach, Iran.

Article Type: Research Article.

رویکرد حقوقی ایران نسبت به کشورهای همسایه در خصوص تعهد به الزام‌های حاکم بر آب‌های مشترک

الهام امین‌زاده*، مرصده مظلومی**، فضل‌الله موسوی***

چکیده

کشورها در زمینه تخصیص آب‌های مشترک به دلیل محدودیت منابع مذکور با چالش عمده‌ای مواجه بوده‌اند. ایران نیز به دلیل واقع شدن در منطقه خشک غرب آسیا و برخورداری از حوضه‌های آبی مشترک با همسایگان با وضعیت‌های پیچیده‌ای مواجه شده است. هدف اصلی مقاله آن است که با استفاده از قواعد مستنبط از کنوانسیون‌ها و موافقت‌نامه‌های دو یا چندجانبه میان ایران با کشورهای همسایه به همراه رویه‌های اجرایی و قضایی حاکم، بتوان رویکرد قابل اعمال را تحلیل و برای رفع خلأهای تقنینی، اجرایی و قضایی راهکارهای منصفانه‌ای را ارائه داد. پرسش اصلی آن است که وضعیت تخصیص آب‌های مشترک ایران با همسایگان آن چگونه است؟ فرضیه آن است که موافقت‌نامه‌های دو یا چندجانبه میان ایران با همسایگان نتوانسته به چالش موجود در رویه عملی میان ایران با همسایگان در زمینه تخصیص منابع آبی مشترک پایان ببخشد. به همین منظور در این پژوهش کنوانسیون‌ها، قراردادهای

* استاد تمام حقوق بین‌الملل، حقوق عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

Email: eaminzadeh@ut.ac.ir

(نویسنده مسئول).

** دانشجوی دکتری حقوق بین‌الملل، حقوق عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

Email m.mazloumi@ut.ac.ir

ایران.

*** استاد تمام حقوق بین‌الملل، حقوق عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

Email: fmousavi@ut.ac.ir

مطالعات حقوقی، ۱۴۰۳، دوره شانزدهم، شماره سوم، صص ۱۰۰-۶۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۱۲

ناشر: دانشگاه شیراز

موافقت‌نامه‌های دو یا چندجانبه به‌همراه رویه‌های اجرایی و قضایی حاکم بر روابط میان کشورها مورد بررسی قرار گرفته که در نتیجه، معیارهای انصاف، منع ورود آسیب به دیگری، توجه به نیازهای بالقوه و بالفعل هر یک از کشورها، منع تبعیض، شفافیت و دسترسی به اطلاعات مورد استنباط قرار گرفته‌اند؛ بنابراین، همکاری حقوقی در قالب موافقت‌نامه‌های دو یا چندجانبه و کنوانسیون‌ها بخشی از چالش‌های مذکور را کاسته که در ارتباط میان ایران همسایگان به‌رغم تمامی کاستی‌ها اعمال شده است.

واژگان کلیدی: آب‌های مشترک، کشور، تعهد، رویکرد حقوقی، ایران.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی.

سرآغاز

حوضه‌های آبخیز اصلی ایران با بحران کم‌آبی روبرو هستند. این حوضه‌های آبخیز برخی به‌صورت داخلی و برخی به‌صورت فرامرزی یا مشترک هستند. برخی این حوضه‌های آبخیز شامل حوضه آبخیز دریاچه ارومیه، حوضه آبخیز هامون، حوضه آبخیز قره‌قوم و حوضه آبخیز فلات مرکزی هستند. حوضه آبخیز دریاچه ارومیه به دلیل مدیریت نادرست کشاورزی دچار بحران آب شده است. عدم تخصیص حقایق ایران از جانب افغانستان منجر به خشک شدن دریاچه در حوضه آبخیز هامون شده است. کنترل آب از سوی افغانستان منجر به کاهش ورود آب به سد دوستی شده که این امر نیز بر ورودی آب شرب مشهد تأثیر نهاده است. در حوضه آبخیز فلات مرکزی نیز افزایش جمعیت خشکی آب زاینده‌رود و تالاب گاوخونی را موجب شده است (Dehshiri and et al, 2017: 698). همچنین، ایران در حوضه آبخیز فرامرزی دجله و فرات با عراق و ترکیه، کورا-ارس با ترکیه، ارمنستان و جمهوری آذربایجان، اترک با ترکمنستان، قره‌قوم با ترکمنستان و افغانستان، پترگان-خواف با افغانستان، هامون هیرمند با افغانستان و پاکستان و هامون مشکیل و رایج-باهوکلات با پاکستان دارای حوضه آبخیز فرامرزی است (Dehshiri and et al, 2017: 600). از آنجاکه اصول و قواعدی منسجم جهت حل و فصل اختلاف میان ایران و همسایگان در خصوص منابع آبی مشترک وجود ندارد،

لذا بررسی و تحلیل در این خصوص بسیار حائز اهمیت است. عدم توجه کافی به تحلیل در خصوص این موارد، منجر به از میان رفتن حقایق‌های ایران و محرومیت نسل‌های آینده از منابع آبی می‌شود. محرومیت از منابع آب نیز به مفهوم محرومیت از سلامت، بهداشت و به‌طور کلی حق حیات است که در حقیقت می‌توان گفت حق بر آب با نسل‌های متعددی از حقوق بشر از جمله نسل‌های اول، دوم، سوم و چهارم حقوق بشر در ارتباط است و در صورت نادیده انگاشتن آن، تمامیت ساختار حقوق بشری به هم می‌ریزد.

در منشور ملل متحد به حق بر آب اشاره نشده؛ تنها ماده ۳ اعلامیه جهانی حقوق بشر و ماده ۶ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی به بیان حق حیات اکتفا کرده‌اند. در قانون اساسی ج.ا.ا. نیز در بند ۹ اصل سوم به ایجاد امکانات عادلانه برای همه در تمام زمینه‌های مادی و معنوی اشاره شده است. بند ۱۲ همین اصل نیز به ایجاد رفاه برای همگان و رفع محرومیت در تمامی ابعاد آن پرداخته؛ بند اول اصل ۴۳ قانون اساسی نیز تأمین نیازهای اساسی را به‌عنوان یکی از مبانی مهم اقتصاد جمهوری اسلامی ایران متذکر شده؛ اصل ۴۴ قانون اساسی مالکیت عمومی دولت را در سدها و شبکه‌های آبیاری مقرر داشته؛ اصل ۴۵ قانون اساسی نیز دریاها، رودخانه‌ها و سایر آب‌های عمومی را جزء انفال و ثروت‌های عمومی تلقی کرده است.

دغدغه اصلی آن است که وضعیت تخصیص آب‌های مشترک ایران با همسایگان آن چگونه است؟ فرضیه اصلی آن است که موافقت‌نامه‌های دو یا چندجانبه میان ایران با کشورهای همسایه به‌خوبی نتوانسته به چالش موجود در رویه عملی میان ایران با کشورهای همسایه در زمینه تخصیص منابع آبی مشترک پایان ببخشد.

هدف اصلی در این پژوهش آن است که با استفاده از اصول و قواعد مستنبط از کنوانسیون‌ها و موافقت‌نامه‌های دو یا چندجانبه میان ایران و کشورهای همسایه به همراه رویه‌های اجرایی و قضایی حاکم بر روابط میان آن‌ها بتوان رویکرد قابل‌اعمال را

در این خصوص تحلیل و برای رفع خلأهای تقنینی، اجرایی و قضایی راهکارهای منصفانه و صحیحی را ارائه کرد.

حال، در این مقاله به شیوه‌ای استقرایی یا از جزء به کل درصدد هستیم تا با مطالعه روابط ایران با کشورهای همسایه آن از جمله افغانستان، عراق، ترکیه و ترکمنستان از جنبه حقوقی اصول و قواعد حاکم بر روابط آن‌ها در حوزه بهره‌برداری از منابع آبی مشترک را مورد مطالعه قرار دهیم و یا در این خصوص درصدد ارائه راه‌حلی مناسب برآییم تا روابط میان ایران با کشورهای همسایه در این حوزه مهم با تعمق بیشتر حقوقی مورد حل و فصل و همکاری قرار گیرد.

شایان ذکر است که کلیه موافقت‌نامه‌ها در خصوص آب رودخانه‌های مشترک در منطقه خاورمیانه از جمله ایران به صورت دوجانبه منعقد شده‌اند و تاکنون موافقت‌نامه‌ای به صورت چندجانبه در این منطقه در زمینه نحوه تسهیم آب رودخانه‌های مشترک انعقاد نیافته است. این نکته در تحلیل حقوقی روابط میان ایران با همسایگان آن، در حوزه منابع آبی مشترک باید لحاظ شود. در این مقاله به‌طور خاص روابط میان ایران با کشورهای همسایه عراق، ترکیه، ترکمنستان و افغانستان در خصوص منابع آبی مشترک مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد.

۱. منابع آبی مشترک ایران و عراق

در مباحث ذیل، پیشینه اختلاف و رویه عملی ایران و عراق در خصوص اجرای معاهدات در حوزه منابع آبی مشترک مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

۱-۱. پیشینه اختلاف میان ایران و عراق در خصوص منابع آبی مشترک

در ۱۷ مه ۱۶۳۹ پس از تصرف بغداد توسط نیروهای عثمانی، شاه صفی سلطان، سفیری به نام محمدقلی سلطان را به بغداد فرستاد و به عثمانی‌ها پیشنهاد صلح داد. این امر منجر

به وقوع مذاکره میان طرفین و انعقاد معاهده به منظور تعیین خط مرزی میان ایران و عراق شد (Moshfeghifar, 2012: 64). به این ترتیب، نخستین معاهده به منظور تعیین خط مرزی زمینی میان و عراق منعقد شد. این معاهده در خصوص نظام حقوقی حاکم بر اروندرود تحت عنوان عهدنامه ارزروم در سال ۱۸۴۷ بوده که البته توسط ایران مورد پذیرش نهایی قرار نگرفت. پس از آن، پروتکلی در سال ۱۹۱۳ توسط دو دولت ایران و عراق به امضا رسید و این پروتکل را نیز دولت ایران، تحمیلی از سوی دولت عراق در نظر گرفت. در سال ۱۹۳۷ با وساطت دولت انگلستان و در جهت تأیید پروتکل ۱۹۱۳ میان دو دولت ایران و عثمانی عهدنامه‌ای منعقد شد. دولت ایران نیز در سال ۱۹۶۹ به نحو یک‌جانبه بر مبنای تغییر اوضاع و احوال بی‌اعتباری عهدنامه ۱۹۳۷ را که همواره به آن معترض نیز بوده است، اعلام کرد (Pishgah Hadian and Hejazi, 2009: 148). به این ترتیب، معاهده ۱۹۳۷ نیز برای تعیین مرز آبی میان دو کشور نتوانست توفیقی حاصل کند.

پس از ایجاد کشور عراق در زمان عبدالکریم قاسم در سال ۱۹۵۸، اختلاف‌های میان ایران و عراق شدت گرفت و بحران اروندرود میان سال‌های ۱۹۵۹ تا ۱۹۶۰ روی داد. در این بحران عراق مدعی شد ایران از اعطای حق همسایه غربی خود از منابع آبی مشترک امتناع می‌کند و ایران منکر این امر شد. بین سال‌های ۱۹۶۸ تا ۱۹۷۵ برخوردهای شدیدی میان این دو کشور به وقوع پیوست که در نهایت در سال ۱۹۷۵ قرارداد الجزایر با تأکید بر رعایت مفاد قراردادهای ۱۹۱۳ و ۱۹۱۴ و همچنین موافقت‌نامه‌ای در خصوص بهره‌برداری از آب‌های مرزی به امضای طرفین رسید. در این موافقت‌نامه رودخانه‌های مرزی میان ایران و عراق به دو دسته رودخانه‌های محاذی (در امتداد مرز) و متوالی (قطع‌کننده مرز) تقسیم شدند و مقرر شد آب این رودخانه‌ها میان این دو کشور طبق صورت‌جلسات ۱۹۱۴ تسهیم شود. در راستای اجرای این موافقت‌نامه‌ها کمیسیون فنی نیز در سال ۱۹۷۷ تشکیل شد. در سال ۱۹۸۰ رژیم عراق ادعا کرد که قرارداد ۱۹۷۵ تحت اجبار به امضا رسیده و آن را به ادعای تغییر اوضاع و احوال و حق تاریخی به نحو یک‌جانبه‌ای فسخ کرد. در پی این رویداد تجاوز

نظامی از سوی عراق به ایران روی داد (Jaafari Valadani, 2008: 53). تجاوزی که ۸ سال به طول انجامید. در سال ۱۹۹۰ صدام اعلام کرد که کشورش به قرارداد ۱۹۷۵ بازمی‌گردد و این امر دال بر این حقیقت است که این قرارداد به هیچ وجه اجباری نبوده و با رضایت کامل دو کشور منعقد شده است (Mojtahedzade, 2007: 67). بنابراین، جنگی که عراق علیه ایران به استناد اجباری بودن قرارداد الجزایر مصوب ۱۹۷۵ ترتیب داد، کاملاً فاقد وجهت قانونی بود.

به این ترتیب، اختلاف میان ایران و عراق در حوضه مشترک آبخیز دجله و فرات^۱ ریشه در اختلاف اصلی میان این دو کشور بر سر بهره‌برداری از رودخانه اروندرود دارد که با وجود توافق‌هایی که میان دو کشور از دیرباز تهیه شده؛ همچنان اختلاف میان این دو بر سر منابع آبی مشترک باقی است (Jaafari Valadani, 2008: 67)؛ زیرا هنوز در این خصوص موافقت‌نامه‌ای که بتواند به نحو کامل تمامی جنبه‌های اختلاف مذکور را حل و فصل کند، به تصویب نرسیده است.

۱-۲. بررسی رویه عملی ایران و عراق در خصوص اجرای معاهدات

در موافقت‌نامه راجع به بهره‌برداری از آب رودخانه‌های مرزی مصوب ۲۶ دسامبر ۱۹۷۵ اصل تساوی و تأسیس کمیسیون دائمی فنی مختلط از راهکارهای مهم تخصیص منصفانه و معقول آب‌های مشترک در نظر گرفته شده است.^۲ در عهدنامه مربوط به مرز دولتی و حسن هم‌جواری میان ایران و عراق نیز کلیه روش‌های حل و فصل اختلافات مربوط به موافقت‌نامه‌های چهارگانه و پروتکل‌های زیرمجموعه آن شامل انجام مذاکرات، توسل به مساعی جمیله و داوری تبیین شده است.^۳ رویه عملی دولت ایران و عراق نسبت به عهدنامه، موافقت‌نامه‌ها و پروتکل‌های منعقدشده باید به گونه‌ای باشد که

۱. میان‌رودان

۲. موافقت‌نامه ایران و عراق، ۱۹۷۵.

۳. عهدنامه مربوط به مرز دولتی و حسن هم‌جواری میان ایران و عراق، مصوب ۱۳ ژوئن ۱۹۷۵.

تمامی موارد مذکور را به صورت مجموعه‌ای کلی تلقی کند؛ زیرا هیچ‌یک از این دو کشور نمی‌توانند بخشی از مواردی را که به نفع آن‌هاست، بپذیرند و از اجرای بخشی دیگر که به ضرر آن‌هاست، اجتناب کنند (Jaafari Valadani, 2008: 89)؛ بنابراین، اجرای مشروط هر یک از این اسناد به اجرای دیگری تضمینی مناسب برای پیاده‌سازی تمامی اسناد مذکور است.

به همین دلیل، مسئله حقابه از گذشته محل نزاع و درگیری میان دو کشور قرار گرفته است. در ۲۲ سپتامبر ۲۰۲۱ مصادف با ۳۱ تیرماه ۱۴۰۰ هم‌زمان با سالگرد آغاز جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، مهدی رشید الحمدانی، وزیر منابع آبی عراق اعلام کرد که درباره حقابه عراق از آب‌های مشترک با ایران توافقی به دست نیامده و وزارت خارجه عراق قصد دارد علیه ایران نزد دیوان بین‌المللی دادگستری طرح شکایت کند (Adib, 2021). در مقابل، یکی از اعضای کمیسیون انرژی مجلس شورای اسلامی ایران اظهار داشت: اگر عراق بابت عدم رعایت حقابه کشور همسایه به مراجع بین‌المللی مراجعه کند، بهتر است از ترکیه شکایت کند. در چنین فضایی نهادهای ذی‌صلاح ایرانی موضوع «راهکارهای مطالبه غرامت جنگ تحمیلی عراق علیه ایران» را مطرح و بررسی آن را آغاز کرده‌اند (Abedini and Bahri Kheyavi, 2002). در این موقعیت دو ادعای حقابه و اخذ غرامت به دلیل جنگ تحمیلی عراق علیه ایران وجود دارد که در عین استقلال، ارتباطی منطقی میان آن دو به صورت اقدام و پاسخ به اقدام وجود دارد. کشور ایران به استناد نقض صلح و اصل منع توسل به زور یعنی بند ۴ ماده ۲ منشور می‌تواند علیه عراق به دلیل وقوع جنگ تحمیلی طرح دعوا کند و البته از این لحاظ سایر کشورهای شریک یا معاون که از همدستان دولت عراق بوده‌اند، نیز قابل چشم‌پوشی نیستند. دعوای متقابل عراق علیه ایران محرومیت از حقابه است. به این وسیله عراق ضمن دفاع در ماهیت دعوا، دعوای متقابل جدیدی را علیه ایران مطرح می‌کند و درصدد اخذ غرامت برمی‌آید.

علیرغم تمامی الزام‌های مذکور و رویه‌های عملی هر یک از دو کشور ایران و عراق تنش‌های هیدروپلیتیک میان این دو کشور همچنان برقرار است. برای کاهش تنش‌های مذکور بهترین رویکرد، اتخاذ دیپلماسی آب در چارچوب مدیریت یکپارچه تمامی منابع آبی و همکاری‌های منطقه‌ای برای تأمین صحیح حبابه زیست‌محیطی و بهبود منابع آب است (kavianirad et al, 2023: 90)؛ زیرا بهبود و تقویت دیپلماسی آب می‌تواند از بروز چالش‌ها و منازعات در زمینه تخصیص منابع آبی مشترک پیشگیری کند.

۲. منابع آبی مشترک میان ایران و ترکیه

در این مبحث پیشینه اختلاف میان ایران و ترکیه در خصوص منابع آبی مشترک و رویه عملی آن‌ها در خصوص اجرای معاهدات منعقدشده در این زمینه مورد تحلیل قرار خواهد گرفت.

۲-۱. پیشینه اختلاف میان ایران و ترکیه در خصوص منابع آبی مشترک

مناسبات میان ترکیه و ایران در خاورمیانه به لحاظ سیاسی بسیار حائز اهمیت است. حال، این مناسبات تحت تأثیر عوامل متعددی از جمله عوامل زیست‌محیطی و به‌طور خاص منابع آبی مشترک قرار می‌گیرد (Jan Parvar and Abbasi, 2021: 44). اهمیت این دو کشور در منطقه به دلیل موقعیت‌های استراتژیک، منابع طبیعی، اشتراکات و پیوندهای تاریخی-فرهنگی، ساختارهای جمعیتی و اتحادیه‌های بین‌المللی است که می‌توان آن‌ها را در عوامل سیاسی-امنیتی، اقتصادی و فرهنگی قرار داد (Shahbazi and others, 2018: 167). دو رودخانه ارس و دجله و فرات از جمله مهم‌ترین رودخانه‌های ورودی به ایران است که از ترکیه سرچشمه می‌گیرد.

این مواضع مشترک در خصوص مسائل مهم بین‌المللی در اسنادی مانند پیمان بغداد، پیمان سعدآباد و پیمان سنتو مقرر شده و از زمان پادشاهی آتاتورک در ترکیه و

رضاشاه در ایران بوده است. پس از پیروزی انقلاب اسلامی، ارتباط میان ایران و ترکیه بسته به موقعیت زمانی و منافع متغیر بوده است. در سال ۲۰۰۲ با روی کار آمدن حزب اسلام‌گرای عدالت و توسعه، روابط میان آن دو همراه با ثبات بوده است؛ اما با توجه به تغییرات اخیر در منطقه خاورمیانه، روابط میان ایران و ترکیه دستخوش تغییرات بسیار قرار گرفته است (Cheginizadeh and others, 2012: 62 and 63). این تغییرات می‌تواند بر جنبه‌های مختلفی از امنیت دو کشور تأثیر گذارد. یکی از مهم‌ترین مسائلی که ارتباط مستقیمی با مسئله امنیت میان کشورها دارد، مسئله آب‌های مرزی میان دو کشور و تعیین حقا به هر یک از کشورها است.

۲-۲. بررسی رویه عملی ایران و ترکیه در خصوص اجرای معاهدات

این دو کشور در حوزه دو رودخانه مهم ساری‌سو (قرناوه) و قره‌سو مشترک هستند که از ترکیه سرچشمه می‌گیرند و به ایران سرازیر می‌شوند که میان ایران و ترکیه قراردادهای پروتکل‌هایی برای بهره‌برداری از آب‌های مشترک انعقاد یافته است (Piltan and Seddigh Bathayi Asl, 2015: 102). که در این اسناد مسئله حل اختلاف پیش‌بینی نشده است. به همین دلیل علیرغم وجود قراردادهای پروتکل‌هایی میان این دو کشور برای بهره‌برداری از منابع آبی مشترک، هنوز این دو کشور بر سر حقا به خود دارای تنش و اختلاف هستند (Jan Parvar and Abbasi, 2021: 52). عدم پیش‌بینی شیوه حل و فصل اختلاف میان دو کشور عملاً قراردادهای پروتکل‌های مذکور را در مواقع بحرانی و تنش فاقد کارکرد قرار داده است.

تنها عهدنامه بین‌المللی الزام‌آور ناظر بر آبراهه‌های بین‌المللی شیرین مشترک در جهان، کنوانسیون استفاده غیر کشتیرانی از آبراهه‌های بین‌المللی مصوب ۱۹۹۷ است که دولت ترکیه به آن نپیوسته است؛ اما علیرغم این عدم الحاق به دلیل عرفی بودن قواعد مندرج در این عهدنامه که در سند حاضر به رشته تدوین درآمده، برای ترکیه الزام‌آور است (Shirazian and Khatibi, 2014: 79). این عهدنامه بین‌المللی به دلیل پیش‌بینی

روش حل و فصل اختلاف و از سوی دیگر عرفی بودن مقررات آن، در روابط میان ترکیه با سایر کشورها قابلیت اعمال دارد.

معیارهایی از جمله اصل استفاده معقول و منصفانه و توجه به عوامل جغرافیایی، اقلیمی، اکولوژیک، اجتماعی و اقتصادی کشورها در تخصیص آب‌های مشترک بسیار تعیین‌کننده است. در صورت وقوع اختلاف نیز می‌توان از طریق مذاکره، سازش، میانجیگری و حتی ارجاع اختلاف به مراجع داوری و قضایی منازعات مذکور را مورد حل و فصل قرار داد.

پیمان آرهوس نیز در خصوص همکاری در تصمیم‌سازی‌های مهم زیست‌محیطی است که ترکیه به آن نپیوسته است. این همکاری در زمینه‌هایی چون انتقال علوم، تجربه و فناوری، آموزش و پژوهش و حفاظت از منابع زنده دریایی در زمینه محیط‌زیست است (Divan, 2002). در این مورد نیز به نظر می‌رسد که به دلیل عرفی بودن تعهد به همکاری در زمینه‌های زیست‌محیطی دولت‌ها متعهد به آن هستند، اگرچه عضو پیمان مذکور نباشند. همچنین این اصل در اسناد بین‌المللی مهم دیگری از جمله بیانیه استکهلم نیز مورد تصریح قرار گرفته است. در پیمان آرهوس نیز همچون سایر اسناد مهم بین‌المللی که تعهد به همکاری را تصریح کرده‌اند، حقوق و منافع از جمله حبابه ناشی از منابع آبی مشترک که بخشی از محیط‌زیست است، بر اساس نیازهای هر یک از کشورها و نیز وضعیت جغرافیایی و انسانی آن‌ها قابل توزیع است و روشی عادلانه و منطقی را برگزیده‌اند.

ترکیه در رویه عملی خود در ارتباط با سیاست‌های مربوط به آب‌های مشترک از دکترین هارمون^۱ تبعیت کرده است. این کشور معتقد است رودخانه‌ها از داخل مرزهای آن سرچشمه می‌گیرند، بنابراین مدیریت آن‌ها را موضوعی صرفاً داخلی و تحت حاکمیت ملی خود درآورده (CFRI, 2022) که این امر انجام اقدام‌های یک‌جانبه توسط ترکیه را که به ضرر کشورهای همسایه است، تشدید کرده است.

تنها میان سال‌های ۲۰۰۵ الی ۲۰۰۷ همکاری‌های مؤثری میان ایران و ترکیه در زمینه مدیریت منابع آبی ارس در چهارچوب سازمان‌های بین‌المللی برنامه توسعه و پیشرفت ملل متحد^۱ و تسهیلات جهانی زیست‌محیطی^۲ به وقوع پیوسته است (CFRI, 2022) که در این چهارچوب، همکاری‌های حقوقی میان دو کشور مذکور با انسجام و نظارت کافی پیش رفته است.

از جمله اقدام‌هایی که توسط ترکیه صورت پذیرفت و تأثیر خود را بر کشورهای عراق و ایران بر جای نهاد، اجرای پروژه گاپ بوده که تأثیر خود را بر مرداب‌های بین‌النهرین و در نتیجه گسترش طوفان و گردوغبار در قسمت‌های غربی و مرکزی ایران نهاد (Najafi and Vatanfada, 2013: 151). طی این پروژه دیوار مرزی توسط ترکیه احداث شد که این امر به نوبه خود آثار منفی قابل توجهی بر منابع آبی داشته که از کوه‌های آزارات سرچشمه می‌گیرند و به داخل سرزمین ایران سرازیر می‌شوند (Irna, 2021). به این ترتیب، ترکیه تعدادی سد برق‌آبی در بالای رودخانه ارس احداث کرده که این پروژه‌های زیربنایی بخشی از پروژه جنوب شرقی آناتولی است (The water diplomat, 2022) و به این ترتیب، سهم ایران را از حقبه خود کاهش داده است.

این اقدام از سوی ترکیه به منظور مدیریت منابع آبی مشترک گونه‌ای از یک‌جانبه‌گرایی است که از سال ۲۰۰۲ تا سال ۲۰۲۰ تعداد ۵۸۵ سد احداث کرده که بدون شک این امر تأثیر فزاینده‌ای بر امنیت زیست‌محیطی کشورهای همسایه از جمله ایران، عراق و سوریه دارد. یکی از این موارد، وقوع ریزگردها در ایران و عراق است که منجر به مشکلات زیست‌محیطی فراوانی می‌شود (Zaki and Asadollahi, 2019: 1) که این اقدام ترکیه به عنوان ابزار سیاسی و امنیتی قدرتمندی علیه کشورهای همسایه تلقی می‌شود.

1. United Nations Development Programme (UNDP)
2. Global Environment Facility (GEF)

می‌توان اقدام ترکیه در ساخت پروژه گاپ را ناقض بند ۴ ماده ۲ منشور دانست، زیرا مصادیق منع توسل به زور که طبق منشور ملل متحد دولت‌ها متعهد به آن هستند، با گذر زمان تفسیربردار و متنوع است و نمی‌توان آن را به موارد خاصی منحصر کرد. به دلیل این نقض فاحش توسط دولت ترکیه بر اساس مواد ۱ و ۲ طرح مسئولیت مدنی سال ۲۰۰۱ عمل متخلفانه بین‌المللی قابل انتساب به دولت ترکیه خواهد بود که این ادعا قابلیت طرح در دیوان بین‌المللی دادگستری دارد. این اقدام مقام‌ها، مصداق بارز جنابت علیه بشریت و نقض ماده ۷ اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی است که می‌توان علیه این مقام‌ها، نزد دیوان کیفری بین‌المللی طرح دعوا کرد. شورای امنیت نیز به‌عنوان نهاد اصلی حافظ صلح و امنیت بین‌المللی می‌تواند وضعیت مذکور را ناقض صلح و امنیت بین‌المللی تشخیص دهد و در قالب فصول ۶، ۷ یا ۸ منشور اقدام کند.

بنابراین برای بررسی رویه عملی ترکیه در ارتباط با همسایگان، اقدام‌های این کشور در خصوص سدسازی در حوزه منابع آبی مشترک قابل تحلیل و بررسی است. در این میان، از آنجاکه دو سد آتاتورک و ایسیلو بیش از همه در محور توجه و اهمیت قرار دارند، مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

دولت ترکیه پس از شکل‌گیری طرح آناتولی جنوب شرقی (گاپ) در سال ۱۹۳۶ به‌منظور مدیریت بهینه منابع آب، سدهای متعددی را در مسیر آب دجله و فرات احداث کرده که در این جریان بر روی رودخانه فرات ۱۴ سد و بر روی رودخانه دجله ۸ سد احداث شده است. نخستین سد بزرگ که امروزه به‌عنوان بزرگ‌ترین سد خاورمیانه و نهمین سد بزرگ دنیا نام بردار است، سد آتاتورک است که این سد از جمله عوامل کاهش آب دجله و فرات برای کشورهایی چون عراق و ایران بوده که به توسعه بیابان‌زایی در این کشورها کمک کرده است (Akbari and Mashhadi, 2019: 312). در حقیقت، مرکز اصلی منازعات راجع به آب‌های شیرین مشترک نحوه تقسیم این آب‌ها و تعیین میزان حقا به هر یک از دولت‌های حوضه موردنظر است. این اقدام ترکیه در قالب پروژه گاپ و سدسازی‌های متعدد به‌عنوان اقدامی عملیاتی بوده که منجر به پدیده ریزگردها در

کشورهای همسایه از جمله ایران شده است؛ بنابراین، تمامی اقدام‌های اجرایی دولت‌ها در این خصوص می‌تواند نگرش سایر کشورها را در ارتباط با کشور موردنظر در خصوص منابع آبی مشترک شکل دهد و این امر می‌تواند تأثیر مستقیمی بر روابط دیپلماتیک و حقوقی میان کشورها داشته باشد؛ زیرا به‌طور منطقی کشورها متمایل به ایجاد رابطه و انعقاد موافقت‌نامه‌های دو یا چندجانبه با کشورهایی هستند که در این خصوص موضعی منصفانه در پیش گرفته و حقیقه‌سایرین را محترم شمرده باشند.

عملیات اجرایی پروژه سد ایسیلو از سال ۲۰۰۶ در ترکیه بر روی رودخانه دجله^۱ آغاز شد که دولت ترکیه هدف از آن را تحقق اهداف توسعه پایدار تلقی کرد. این پروژه در قالب اجرای پروژه آناتولی جنوب شرقی بوده است که موجبات کاهش ورود آب به سرزمین دولت‌های پایین‌دستی سوریه و عراق و کاهش کیفیت آب اروندرود را فراهم خواهد کرد. از آثار این امر، گسترش بیابان‌زایی در تالاب‌هایی چون هورالهویزه خواهد بود که یکی از دلایل اصلی گسترش ریزگردها در ایران است (Nawari, 2018: 161). مرکز اصلی منازعات راجع به آب‌های شیرین مشترک، نحوه تقسیم آب و تعیین میزان حقیقه هر یک از دولت‌های حوضه موردنظر است.

مشابه ساخت سد بر رودخانه مشترک و تأثیر منفی آن بر محیط‌زیست، پرونده گابچیکو-ناگیماروس میان مجارستان و چکاسلوواکی است که دیوان، محیط‌زیست را به‌عنوان حقی برای کل بشریت قلمداد کرد که در صورت نقض این حق به دلیل نقضی تعهدی عام‌الشمول، امکان طرح دعوا برای کل جامعه بین‌المللی وجود خواهد داشت (ICJ, 1997, para 97). سد ایسیلو اعمال حاکمیت مطلق از سوی کشور بالادستی ترکیه بوده که در این راستا تعهدی عام‌الشمول مورد نقض قرار گرفته است.

۱. مساحت حوضه آبخیز دجله در ترکیه ۵۴۱۴۵ کیلومترمربع، در سوریه ۱۱۰۵ کیلومترمربع، در عراق ۱۲۳۷۶۰ کیلومترمربع و در ایران ۴۱۹۹۰ کیلومترمربع است.

به این ترتیب با توجه به مشکلات موجود از جمله مواردی که ایران در رویه عملی خود در ارتباط با همسایگان از جمله ترکیه لازم است پیاده‌سازی کند، تقویت دیپلماسی آب و انرژی است (Government of the Islamic Republic of Iran, 2022)؛ به گونه‌ای که با تحقق دیپلماسی مناسب و صحیح، میزان همکاری‌های حقوقی میان کشورها افزایش یابد و به این طریق، میزان درگیری‌ها و اختلاف‌ها به حداقل میزان ممکن کاهش یابد.

۳. منابع آبی مشترک میان ایران و ترکمنستان

در مباحث ذیل، پیشینه اختلاف میان ایران و ترکمنستان در حوزه منابع آبی مشترک و رویه عملی ایران و ترکمنستان در خصوص اجرای معاهدات در حوزه حقایق ناشی از آب‌های مشترک مورد تحلیل قرار خواهد گرفت.

۳-۱. پیشینه اختلاف میان ایران و ترکمنستان در خصوص منابع آبی مشترک

ترکمنستان از جمله کشورهای واقع در آسیای مرکزی است که به دلیل واقع شدن در منطقه خشک و نیمه‌خشک، کشاورزی را با مشکل کمبود آب فراوان مواجه می‌بیند، زیرا به دلیل عدم رطوبت و خشک بودن شرایط جوی، کشاورزی فقط با آبیاری امکان‌پذیر است (Karamzadi, 2018: 157). این کشور با افغانستان از جنوب، با ایران از جنوب غربی، با قزاقستان از شمال غربی و با دریای خزر از غرب هم‌مرز است. به دلیل حاکمیت شرایط بیابانی بر این کشور توزیع حقایق ناشی از منابع آبی مشترک بسیار حائز اهمیت است. آمودریا (جیحون)، مرغاب (مرورود) و رود تجن^۱ از جمله رودخانه‌های مهم این کشور به شمار می‌روند. این کشور در آسیای مرکزی و به‌طور خاص در ارتباط با ایران و افغانستان کشور پایین‌دست به شمار می‌آید. میان این کشور و ایران روابط دوستانه متعددی جریان دارد. حتی بر روی رودخانه مرزی هریرود سد

۱. از به هم پیوستن دو رود هریرود و کشف رود پدید می‌آید.

دوستی احداث کرده‌اند؛ اما در این میان، افغانستان نسبت به ایران و ترکمنستان همکاری مؤثر و چندانی از خود نشان نداده است (Koozegar Kaleji, 2018). این عدم همکاری توسط افغانستان منجر به عدم حصول نتیجه مناسبی در خصوص احداث سد دوستی میان ایران و ترکمنستان شده است. سد دوستی در سال ۱۹۲۱ میلادی میان ایران و اتحاد جماهیر شوروی سابق و بدون توافق با کشور افغانستان احداث شده است. لذا ایران و ترکمنستان در معرض ورود خسارات احتمالی از سوی افغانستان قرار دارند (Shahbazbegian and Mousavi Shafaei, 2015)؛ زیرا نقش و اهمیت دولت افغانستان در خاورمیانه و اقداماتی که ممکن است بر اثر نارضایتی خود انجام دهد، غیرقابل چشم‌پوشی است.

رودخانه دیگری که به‌عنوان آبراه مرزی میان ایران و ترکمنستان محسوب می‌شود، رودخانه اترک است. این رودخانه متشکل از سه بخش داخلی^۱، خارجی^۲ و مشترک^۳ است. آن بخش از رودخانه اترک در ناحیه چات به‌عنوان اترک مشترک به‌موجب قرارداد آخال در سال ۱۸۸۱ به‌عنوان مرز رسمی ایران قاجاری و امپراتوری روسیه شناخته شد. در سال ۱۹۲۶ به‌موجب قرارداد منعقد شده میان ایران و شوروی مقرر شد حداقل ۵۰ درصد از آب این رودخانه وارد خاک ترکمنستان شود (Pourasghar Sangachin and Ebrahimi, 2017: 166). دو بخش دیگر اترک چون در ناحیه مشترک میان دو کشور قرار ندارد، محلی از اعراب ندارد که مورد تحلیل قرار گیرد. تنها بخشی از آن را که می‌توان در این خصوص مورد بررسی قرار داد، اترک مشترک است که به دلیل اشتراک میان دو کشور قابل بحث است. طبق قرارداد منعقد شده میان دو کشور شیوه تساوای برای تعیین حقبه هر یک به کار گرفته شده است؛ مگر اینکه به‌گونه‌ای دیگر توافق شود.

۱. رودخانه اترک داخلی یکی از طولانی‌ترین رودهای ایران است که از ارتفاعات سلسله جبال البرز سرچشمه می‌گیرد.

۲. رودخانه اترک خارجی رود شوری است که از ارتفاعات کوه داغ در ترکمنستان سرچشمه می‌گیرد.

۳. رودخانه اترک مشترک از ایستگاه هیدرومتری چات در مرز ایران و ترکمنستان شروع و به دریای خزر ختم می‌شود.

۲-۳. بررسی رویه عملی ایران و ترکمنستان در خصوص اجرای معاهدات

بر اساس قرارداد آخال در سال ۱۸۸۱ نیز سهم هر یک از دولت‌های ایران و ترکمنستان از حقابه خود در اترک مشترک به نحو تساوی تعیین شد.^۱ رودخانه درونگر و کلته-چنار از ایران به سوی ترکمنستان جریان دارد و کشور بالادستی یعنی ایران از این آبراه بهره‌برداری انحصاری می‌کند که به منظور استفاده از آب این رودخانه و تعیین حقابه ایران و ترکمنستان از آب این رودخانه کنوانسیون عشق‌آباد انعقاد یافته که در آن از معیار تقسیم سرزمینی^۲ استفاده شده است؛ یعنی آبراه بر اساس سرزمین تقسیم شده است. کنوانسیون عشق‌آباد نیز در ارتباط میان ایران و ترکمنستان در خصوص رود فیروزه معیار تقسیم سرزمینی^۳ را پذیرفته؛ اما حالتی که تأمین نیازهای کشور بالادستی در اولویت قرار می‌گیرد؛ یعنی هرگاه نیازهای روستاهای ایرانی در بالادست برآورده شده باشد، نوبت به استفاده روستاهای ترکمنستان در پایین‌دست می‌رسد (Momataz, 2014: 55 and 56).

از آنجاکه نیازهای کشور بالادستی در اولویت قرار گرفته، کشور پایین‌دستی هنگامی می‌تواند از آن بهره‌برداری کند که نیازهای کشور بالادستی تأمین شده باشد و بنابراین برخلاف روش کمی و یا روش تقسیم برابر که حقابه هر یک از پیش تعیین شده است، نمی‌توان از قبل به‌طور دقیق تعیین کرد. البته این امر مسلم است که کشور بالادستی یعنی ایران سهم حقابه بیشتری را از این آبراه مشترک خواهد برد.

روابط میان ایران و ترکمنستان دوستانه است و این دو کشور در حوزه بهره‌برداری از آب‌های مشترک راهکار مسالمت را با یکدیگر برگزیده‌اند؛ به‌گونه‌ای که می‌توان این دو

1. Treaty of Akhal 21 September 1881.

۲. معیار تقسیم سرزمینی در مفهوم نخست خود به مفهوم برخورداری صددرصدی کشور بالادستی از تمامی منابع آبی مشترک است که به‌عنوان یکی از معیارهای تقسیم منابع آبی مشترک و تخصیص حقابه هر یک به شمار می‌رود.

۳. معیار تقسیم سرزمینی حالت ثانویه و تعدیل‌یافته‌ای نیز دارد که نیازهای کشور بالادست یک آبراه مشترک در اولویت قرار گیرد. به این مفهوم اگر نیازهای کشور بالادستی به‌صورت کامل تأمین شود، نوبت به تأمین نیازهای کشور پایین‌دستی می‌رسد.

را از معدود کشورهای همسایه منطقه خاورمیانه دانست که در این راه سازش را به جای تنش برگزیده‌اند. از جمله اینکه بر اساس معاهدات منعقد شده میان ایران و ترکمنستان، در خصوص تقسیم آب هریرود^۱ و تعیین حقایق هر یک، سد دوستی احداث شده که سهم هر یک در بهره‌برداری برابر است. این اقدام‌های میان ایران و ترکمنستان منجر به احداث چندین سد توسط افغانستان بر رودخانه هریرود شده است. همچنین، احداث سد دوستی منجر به تحقق مواردی همچون تثبیت مرز میان ایران و ترکمنستان و ایجاد و توسعه روابط هم‌جواری و همکاری متقابل میان کشورها شده است (Ezzati and others, 2018). علیرغم روابط دوستانه ایران و ترکمنستان در خصوص آب‌های مشترک، افغانستان به‌عنوان همسایه دیگر برای این دو کشور در مسیر خلاف حرکت کرده و بیشتر درصدد رقابت به جای سازش بوده است.

بر این اساس، به نظر می‌رسد که ترکمنستان در ارتباط با سد دوستی در روابط خود با ایران، به قدر کافی همکاری لازم را داشته؛ اما مواردی نیز وجود دارد که ترکمنستان در زمینه مدیریت منابع آب از خود عملکرد ضعیفی نشان داده است. از جمله در بازسازی کانال قره‌قوم اقدامی انجام نداده که این امر منجر به ریزش و هدر رفت بیشتر آب و در نتیجه کاهش کیفیت و کمیت آب در بخش کشاورزی شده است (Najafi and Vatanfada, 2013: 151). با وجود این، عملکرد این کشور در مقایسه با سایر کشورهای مجاور ایران در خصوص تخصیص آب‌های مشترک بسی منصفانه‌تر و معقول‌تر بوده است.

۴. منابع آبی مشترک میان ایران و افغانستان

در مباحث ذیل پیشینه اختلاف میان ایران و افغانستان و رویه عملی این دو کشور در خصوص اجرای معاهدات در حوزه مدیریت منابع آبی مشترک مورد تحلیل قرار خواهد گرفت.

۱. ۴۲ درصد آب رودخانه هریرود در افغانستان، ۳۸ درصد در ایران و ۲۰ درصد در ترکمنستان واقع شده است.

۱-۴. پیشینه اختلاف میان ایران و افغانستان در خصوص منابع آبی مشترک

سیستان و بلوچستان به‌عنوان بزرگ‌ترین استان در ایران از تمدنی دیرینه برخوردار است که در سال ۳۲۰۰ قبل از میلاد به وجود آمد (Sajjadi and others, 2014: 96). دریاچه هامون در این استان به لحاظ ماهیگیری، کشاورزی و حیات وحش تأثیر بسیار مثبتی بر منطقه سیستان دارد. همچنین این دریاچه به لحاظ بوم‌شناسی مانند ماهیان، پرندگان، زندگی گیاهی، حیات وحش و منابع اصیل از ارزش‌هایی اساسی برخوردار است. از سوی دیگر، به لحاظ زیست‌محیطی از ویژگی‌های تنظیم آب‌وهوا، ثبات خاک، ذخایر آب، تأمین آب سرزمین و کنترل سیاست از اهمیت بسیاری برخوردار است. بنادر هامون از ۱۲۰ گونه پرند برخوردار است و صدها هزار اردک، فلامینگو، پلیکان و سایر پرندگان ساحلی را داراست. هامون به‌عنوان یک اقامتگاه مهم برای پرندگان با زیست بین‌المللی محسوب می‌شود. به لحاظ ارزش‌های اقتصادی و فرهنگی این منطقه باعث اشتغال‌زایی و کاهش فقر و ثبات جامعه روستایی و رشد توریسم می‌شود (Amini Nesab and Ghahreman Pouri, 2007: 3-7). محرومیت از این منابع آبی ارزشمند موجبات خشکی هوا، طوفان‌های آب‌وهوایی و پراکندگی جمعیت را از این منطقه فراهم می‌کند. مدیریت نادرست منابع آبی سیستان و بلوچستان، کم‌آبی در کشاورزی و الگوهای کشاورزی نامناسب می‌تواند منجر به تهدید علیه آب هامون شود. مهم‌ترین آثار خشک‌سالی در منطقه ایجاد بیماری، فقر، بیکاری، افزایش نرخ مهاجرت، تخریب شدید منابع گیاهی و جانوری و تهدید علیه ساختار خانواده و گسترش جرم و اعتیاد است.

رودخانه هیرمند و میزان حقابه ایران از این رود بر دریاچه هامون و آب‌رسانی به سرزمین خشک سیستان و بلوچستان تأثیر مهمی دارد. این رودخانه بزرگ‌ترین و مهم‌ترین رود فلات ایران است که از کوه‌های بابا یغما از ارتفاعات هندوکش سرچشمه می‌گیرد و طی مسافتی حدود ۱۰۵۰ کیلومتر به دریاچه هامون می‌ریزد که دریاچه هامون نیز متشکل از سه تالاب هیرمند، پوزک و صابری است. متأسفانه در سال‌های اخیر افغانستان به دنبال آن بوده تا برنامه‌ای هیدرولیک را به جهت مدیریت منابع آبی

خود و تثبیت و توسعه جایگاه اقتصادی و سیاسی خود اعمال کند. این برنامه هیدرولیکی شامل ساخت چندین سد و برنامه انحراف آب از جمله سد کمال‌خان است که این سد در سال ۱۴۰۰ به بهره‌برداری رسید.

قرن‌های متمادی است که معضل تقسیم آب رودخانه هیرمند در منطقه دلتای آن وجود دارد. در سال ۱۸۷۲ برای نخستین بار این معضل در سطح بین‌المللی مطرح شد و از انگلستان خواسته شد تا داوری اختلاف ایران و افغانستان را در خصوص مالکیت منطقه سیستان بر عهده بگیرد. با ایجاد مرز بین‌المللی معضل تقسیم آب دلتا از روستاها و مراجع محلی به سطح دولت‌های دو کشور منتقل شد. سرلشکر فردریک گلداسمید^۱ در رأی داوری خود که در ۱۹ اوت ۱۸۷۲ در تهران صادر کرد، اعلام کرد که هرگونه فعالیت از جانب طرفین که در تأمین نیازهای آبی در سواحل هیرمند تداخل ایجاد کند، ممنوع است (Award of Arbitrator McMahon, 1872: para 8). در حقیقت، نکته اصلی این رأی منع اضرار به غیر است.

پس از صدور این رأی در سال ۱۸۷۲، اختلاف‌هایی که طی ۳۰ سال پس از صدور رأی در مورد تقسیم آب رودخانه هیرمند به وجود آمد، با پادرمیانی مقام‌های محلی و به نحو مسالمت‌آمیز مورد حل و فصل قرار گرفتند. با وجود این، تغییرهای کانال و بروز خشک‌سالی در سال ۱۹۰۲ منجر به طرح مجدد این معضل و تلاش برای حل آن تحت حاکمیت انگلستان شد. طی سال‌های ۱۹۰۲-۱۹۰۵ بررسی این معضل توسط کمیته داوری ایرانی-افغانی و به سرپرستی مأمور عالی‌رتبه دولت انگلیس سرهنگ مک‌ماهون صورت پذیرفت. مأموریت مک‌ماهون از فوریه ۱۹۰۳ تا مه ۱۹۰۵ و با انجام تحقیقات میدانی بر رودخانه هیرمند ادامه یافت. مک‌ماهون در ۱۰ آوریل ۱۹۰۵ رأی خود را در مورد معضل آب سیستان صادر کرد (Award of Arbitrator McMahon, 1905: paras 1-4). طبق این رأی علیرغم الزام به تقسیم مساوی آب هیرمند، فقط دوسوم این آب به

1. Frederic John Goldsmid

افغانستان و یک سوم آن به سیستان اختصاص یافت. طرف ایرانی به این رأی معترض بود و از تصویب آن اجتناب کرد (Khalaj Amir Hosseini and Najafi, 2018: 5)؛ بنابراین، این رأی نیز نتوانست به اختلاف میان این دو در خصوص هیرمند پایان دهد. در خلال دهه ۱۹۲۰-۱۹۳۰ به دلیل بالا بودن میزان اختلاف توجه دولت‌های ایران و افغانستان به معضل آب‌رسانی دلتای رودخانه هیرمند معطوف شد. به‌گونه‌ای که تیم‌های مشترکی از ایران و افغانستان به معضل آب‌رسانی دلتای رودخانه هیرمند پرداختند. تلاش‌ها برای حل این معضل در سال ۱۹۳۹ به بن‌بست رسید (Robinson, 2020). وقوع خشک‌سالی ۱۹۴۷ منجر به مذاکراتی میان دو دولت شد که این مذاکرات در اکتبر ۱۹۵۰ به تشکیل کمیسیون بی‌طرف و مشورتی فعلی دلتای رودخانه هیرمند منتهی شد (Helmand River Delta Commission, 1951). این کمیسیون که به‌منظور حل اختلافات راجع به هیرمند میان دو کشور تأسیس شد، به همراه گروه کاری ملی هامون که وظیفه رسیدگی به معضلات مربوط به این دریاچه را بر عهده دارد، در رسیدگی به تنش‌های این منطقه تأثیر مهمی دارد.

۲-۴. بررسی رویه عملی ایران و افغانستان در خصوص اجرای معاهدات

معاهده ۱۳۵۱ میان ایران و افغانستان در خصوص هیرمند، کنوانسیون تنوع زیستی مصوب ۱۹۹۲، کنوانسیون مربوط به تالاب‌های مهم بین‌المللی به‌ویژه تالاب زیستگاه پرندگان آبی معروف به کنوانسیون رامسر مصوب ۱۳۴۹ و کنوانسیون حمایت از میراث فرهنگی و طبیعی جهان مورخ ۱۹۷۲ از جمله قراردادها و کنوانسیون‌های مهم در روابط میان ایران و افغانستان هستند که در خصوص آب‌های مشترک منعقد شده و یا به‌طورکلی در خصوص محیط‌زیست هستند که این آب‌ها نیز به‌عنوان بخشی از این محیط‌زیست می‌تواند مشمول آن قرار بگیرد. از آنجاکه در این کنوانسیون‌ها قید شده که تمامی بهره‌برداران از محیط‌زیست طبیعی باید به نحو منطقی و بدون ورود آسیب به

سایر کشورهای متعاقد باشد، لذا همین قاعده کلی در خصوص آب‌های مشترک یا فرامرزی که جزئی از محیط‌زیست به شمار می‌روند، نیز مصداق می‌یابد.

معاهده ۱۳۵۱ در خصوص اختلاف میان ایران و افغانستان در مورد نحوه بهره‌برداری از آب هیرمند نگاشته شده است.^۱ در این معاهده اصولی مانند اصل استفاده معقول و منصفانه و منع آسیب به دیگری مورد تأکید قرار گرفته و توسل به شیوه‌های مذاکره، سازش، مساعی جمیله و مراجع داوری و قضایی به‌عنوان روش‌های حل و فصل اختلاف تعیین شده است. همچنین، طبق کنوانسیون تنوع زیستی ۱۹۹۲ از آنجا که تالاب هامون مأمّن گیاهان و جانوران متعدد است که خشک شدن آن می‌تواند به تنوع زیستی آسیب برساند، لذا افغانستان متعهد است که حقایق زیست‌محیطی دریاچه هامون را تأمین کند.

همچنین، طبق کنوانسیون مربوط به تالاب‌های مهم بین‌المللی به‌ویژه تالاب زیستگاه پرندگان آبی معروف به کنوانسیون رامسر مصوب ۱۳۴۹ یکی از ضروریات حفظ تالاب‌ها تأمین حقایق زیست‌محیطی آن‌هاست. با توجه به اینکه افغانستان به این کنوانسیون نپیوسته؛ اما حفظ عناصر زیست‌محیطی از جایگاه عرفی برخوردار است و کشورها متعهدند که اقدامی در سرزمین خود انجام ندهند که موجب آسیب زیست‌محیطی به سایر کشورها گردند؛ لذا این کنوانسیون برای افغانستان نیز لازم‌الرعايه است. طبق ماده ۲، هر یک از طرف‌ها موظف به حفظ تالاب‌های واقع در سرزمین خود هستند. در بسیاری از مواقع، حفظ تالاب‌ها منوط به دریافت صحیح حقایق از آب‌های فرامرزی و دریافت حقایق نیز مشروط به بهره‌برداری معقول و منصفانه از این منابع است. به‌عنوان مثال، رودخانه هیرمند میان ایران و افغانستان مشترک است که بر شرایط زیست‌محیطی از جمله تالاب هامون در منطقه سیستان تأثیر می‌گذارد، زیرا اگر ایران از حقایق منصفانه خود در ارتباط با این رودخانه مشترک بهره‌مند نشود، نمی‌تواند تالاب

۱. قانون معاهده راجع به آب رود هیرمند بین دولت شاهنشاهی ایران و دولت افغانستان مصوب ۱۳۵۲ در ماده ۹ به روش‌های حل و فصل مسالمت‌آمیز اختلافات اشاره کرده است.

هامون را نیز به درستی تأمین کند؛ بنابراین، مفاد این کنوانسیون که ایران نیز در سال ۱۳۶۴ قانون الحاق به پروتکل اصلاحی این کنوانسیون را مورد تصویب قرار داده، به نحوی با مسئله آب‌های فرامرزی نیز ارتباط می‌یابد.

ایران و افغانستان عضو کنوانسیون حمایت از میراث فرهنگی و طبیعی جهان مورخ ۱۹۷۲ هستند. ایران در سال ۲۰۰۸ درخواست ثبت دریاچه هامون را به‌عنوان میراث طبیعی جهانی نزد کمیته میراث جهانی یونسکو ارائه داد؛ اما همچنان این درخواست از سوی کمیته مورد تأیید قرار نگرفته است. در صورتی که هامون در این فهرست به ثبت برسد، بر اساس ماده ۶ این کنوانسیون همه کشورها موظف به همکاری در حفظ این میراث طبیعی و جهانی هستند. بر اساس اصول حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، تأمین حقایق زیست‌محیطی تالاب‌ها به‌ویژه هامون تعهدی عرفی است که همه کشورها باید یکدیگر را یاری کنند. افغانستان نیز از هرگونه اقدامی که مانع از تأمین حقایق زیست‌محیطی تالاب هامون شود، مانند سدسازی‌ها باید خودداری ورزد که در این عرصه فعال بودن دستگاه دیپلماسی کشور برای مطالبه این حق زیست‌محیطی نیز اهمیت می‌یابد.

سه کنوانسیون اخیر به‌طورکلی در خصوص حفاظت از محیط‌زیست پرداخته‌اند؛ بنابراین، در خصوص حقایق هر یک از کشورها از آب‌های مشترک نیز راهکاری ارائه نشده است؛ اما از آنجاکه منع اضرار به دیگری هنگام بهره‌برداری از این آب‌ها ذکر شده؛ همواره اصل استفاده معقول و منصفانه از محیط‌زیست از جمله آب‌های مشترک باید لحاظ شود. همچنین، این سه کنوانسیون به‌عنوان سندی دوجانبه به شمار نمی‌روند؛ بلکه به‌عنوان معاهده‌ای چندجانبه به شمار می‌روند که به نحو قراردادی یا عرفی^۱ برای ایران و افغانستان الزام‌آور شده‌اند؛ بنابراین، به برخی از کنوانسیون‌های مذکور

۱. افغانستان به کنوانسیون رامسر نپیوسته است؛ بلکه این کنوانسیون تنها به لحاظ عرفی برای این کشور الزام‌آور شده است.

دولت‌های ایران و افغانستان پیوسته و به برخی نپیوسته‌اند؛ اما به دلیل عرفی بودن مفاد آن، برای کشورهای مذکور لازم‌الرعايه هستند.

علیرغم ملاحظات قانونی و قراردادی در خصوص تخصیص منابع آب و تعیین حقايق برای هر یک از کشورها باید این نکته را مدنظر قرار داد که روند واقعی تخصیص منابع آبی دارای یکسری محدودیت‌هاست.

نخست، در زمینه‌های فرامرزی تمامی تخصیص‌های واقع‌شده مبتنی بر ساده‌سازی مرتبط با ماهیت متنوع و پویای آب‌های مشترک است. این موضوع با این واقعیت تقویت می‌شود که اکثر توافقنامه‌های تخصیص فرامرزی آب روش‌های ثابتی برای کمیت آب دارند (McCracken and others, 2021) و این روش‌ها ظرفیت محدودی برای لحاظ تغییرات موجود دارند؛ بنابراین، بسیاری از ترتیبات تخصیص آب در موافقت‌نامه‌ها فاقد انعطاف‌پذیری لازم برای انطباق با ماهیت متغیر منابع آب هستند.

دوم؛ درحالی‌که توافقنامه‌های تخصیص منابع آب از اطلاعات و شواهد طولانی و مشترکی بهره‌مند هستند؛ اما پایگاه‌های اطلاعاتی و همچنین شبکه‌های مشاهدات مشترک همیشه در دسترس نیستند. این امر عملیاتی شدن فرآیند تخصیص منابع آب را با مشکل مواجه می‌سازد و حتی ممکن است منجر به اتخاذ تصمیم‌های گمراه‌کننده‌ای در این خصوص شود.

سرانجام؛ از آنجاکه توافقنامه تخصیص منابع آبی میان دولت‌ها منعقد می‌شود، سایر بازیگران جامعه بین‌المللی مانند بخش خصوصی برای مشارکت در این خصوص از امکانات و توانایی محدودی برخوردارند (OECD, 2015). وجود این محدودیت‌ها نه‌تنها ضرورت تخصیص منابع آب را کمرنگ نمی‌کند؛ بلکه بالعکس اهمیت آن را برجسته می‌کند. تشریح و درک بهتری از تخصیص منابع آب موجبات مدیریت مؤثر منابع آبی و حکمرانی بهتر در این خصوص را فراهم می‌آورد.

طی دهه گذشته برنامه‌ریزی گسترده‌ای در ارتباط با تخصیص استراتژیک منابع آب در حوضه‌های آبخیز به وقوع پیوست. ده قانون طلایی در خصوص نحوه تخصیص

منابع آب وجود دارد که شامل تحقق درکی جامع در کل سیستم، برنامه‌ریزی و اقدام حتی بدون آگاهی یا آینده‌نگری کامل، اولویت‌بندی موضوعات برای توجه فعلی و پذیرش رویکردی مرحله‌ای و تکراری برای دستیابی به اهداف بلندمدت، سازگاری با شرایط در حال تحول، پذیرش آشفتگی در برنامه‌ریزی در این مورد، توسعه برنامه‌های موضوعی مرتبط و منسجم، قرارگیری مسائل جزئی ذیل مسائل کلی و حل مسائل در مقیاس مناسب، مشارکت ذی‌نفعان به‌منظور تقویت روابط نهادینه، تمرکز بر اجرای طرح حوضه و اتخاذ رویکرد و روش‌های برنامه‌ریزی متناسب با نیازهای حوضه است (Martin bordes and et al, 2012). این برنامه‌ریزی گسترده در ارتباط با روابط میان ایران و افغانستان نیز قابل‌تعمیم است.

در این راستا به‌منظور بهره‌برداری بهینه و مدیریت مناسب رودخانه هیرمند و حفظ حوضه سیستان تحقیقات علمی و بی‌طرفانه‌ای در خصوص ارزش محیط‌زیست و میزان هزینه‌های سالیانه ناشی از فرسایش زیست‌محیطی اکوسیستم طبیعی منطقه سیستان شامل دریاچه‌ها، تالاب هامون و رودخانه هیرمند که تخریب شده‌اند، باید صورت پذیرد که این امر مستلزم تشکیل کارگروه‌ها و کمیته‌های ویژه‌ای در این خصوص است. در این بررسی باید نیازهای اکولوژی موردنیاز از دریاچه‌ها و آب هیرمند برای ایران و افغانستان مشخص شود. همچنین، در خصوص عوامل انسانی که از موجبات خشک‌کردن دریاچه‌های هامون و متعاقب آن بلایای طبیعی چون سیلاب‌ها و زلزله‌هاست، باید مدیریت مؤثری تحقق پذیرد. به‌این‌ترتیب، رویکردهای مدیریتی مؤثری در منطقه موردحمایت دریاچه‌های هامون باید انجام شود که این امر شامل مشارکت محلی به‌منظور دستیابی به توسعه مداوم به لحاظ فرهنگی، اجتماعی و زیست‌محیطی است. همچنین، مسئله رودخانه هیرمند از ملاحظات منافع ملی و سیاسی ایران و افغانستان باید تفکیک شود. آگاهی‌رسانی کاملی باید در ایران و افغانستان صورت پذیرد تا از رودخانه هیرمند به‌درستی بهره‌برداری کنند. همچنین، از آنجاکه سیستان در مرز هر دو کشور قرار دارد و دو کشور باید متناسب با نیازهای آبی و

کشاورزی خود به آن حق دسترسی داشته باشند؛ لذا همکاری‌های دوجانبه در مدیریت حوضه سیستان باید بهبود یابد. به این ترتیب توافقنامه ۱۹۷۳ در خصوص آب‌های فرامرزی رود هیرمند برای دستیابی به میزان بهتری از نیازهای اکولوژی و شرایط موجود باید اصلاح شود. همچنین، پروژه‌های مشترکی میان ایران و افغانستان به منظور سرمایه‌گذاری در خصوص مکان‌های مناسب تحت تلاقی رود ارغنداب باید بر عهده گرفته شود (Blake and Derakhshi, 2005). بهره‌برداری‌های افغانستان از هیرمند می‌تواند تأمین نیازهای ایران را جمع به بهره‌برداری از رودخانه هیرمند را مختل کند. احداث سد کمال‌خان می‌تواند حداقل ۸۵ درصد از نیازهای آبی منطقه سیستان و بلوچستان و به‌ویژه شهر زابل را تحت تأثیر قرار دهد و سبب خشک شدن تالاب‌های هامون و ایجاد گردوغبار و مشکلات زیست‌محیطی و اقتصادی ناشی از آن شود (Rashidi, 2021). همچنین، با توجه به استفاده غیرمنصفانه و نامعقول افغانستان و نظر به اینکه هیرمند منبع تأمین آب شرب منطقه سیستان و بلوچستان و خراسان جنوبی است، اقدام‌های افغانستان می‌تواند ناقض برخی تعهدات حقوق بشری باشد؛ بنابراین، لازم است موافقت‌نامه‌های فی‌مابین اصلاح شوند و از نقض قواعد زیست‌محیطی و حقوق بشری از سوی افغانستان پیشگیری شود.

علیرغم معاهدات و موافقت‌نامه‌های حاضر، کشور افغانستان در زمینه مدیریت منابع آب در حوضه هیرمند عملکرد ضعیفی را از خود نشان داده است؛ به گونه‌ای که با توسعه سدها و کانال‌های انحرافی مانند سد کمال‌خان نیازهای کشور پایین‌دستی یعنی ایران را نادیده گرفته که این امر منجر به نابودی تالاب هامون و بخش پایین‌دست هیرمند شده است. متعاقب این امر، طوفان‌های شن و فرسایش‌های بادی در حوضه هیرمند پایین‌دستی به وقوع پیوسته است (Najafi and Vatanfada, 2013: 151). همچنین، ساخت سد سلما بر رودخانه هریرود توسط افغانستان تأثیرات قابل توجهی را بر کشورهای پایین‌دست یعنی ایران و ترکمنستان نیز بر جای نهاده است. چنین عملکردی از سوی افغانستان منجر به آسیب‌های زیست‌محیطی فراوانی شده که حتی می‌تواند جابه‌جایی گسترده جوامع محلی

را که نیازمند آب هستند، موجب شود که این امر ناقض صریح اصول استفاده معقول و منصفانه و منع ورود آسیب به دیگری به عنوان قواعد تثبیت شده عرفی به شمار می‌رود. این درحالی که است که عملیات سدسازی توسط کشورها باید قوانین بین‌المللی در زمینه محیط‌زیست و حقوق بشر و همچنین، برخی اصول شکلی مانند برابری، انجام ارزیابی‌های کافی در خصوص آثار پروژه و اطلاع‌رسانی را مورد رعایت قرار دهد (Nagheeby, Piri and Faure, 2019: 277-278)؛ درحالی که این قوانین در جریان سدسازی‌ها و کانال‌سازی‌ها توسط افغانستان مورد توجه قرار نگرفته‌اند.

بنابراین هر یک از این دو کشور بدون بررسی‌های دقیق زیست‌محیطی به ساخت سدها و حفر چاه‌ها ادامه داده‌اند و جریان آب را منحرف کرده‌اند. اتخاذ این رویه توسط هر یک، بر تشدید بحران موجود افزوده است. ایالات متحده آمریکا نیز در میانجی‌گری اختلافات میان ایران و افغانستان نقش مهمی داشته که این امر نیز نتوانسته از دامنه اختلافات میان ایران و افغانستان بکاهد؛ بلکه برعکس بر شدت آن افزوده است (Aman, 2016). صرفاً بین سال‌های ۲۰۰۵ الی ۲۰۰۷ در زمینه احیای تالاب فرامرزی هامون و دریاچه‌های منحصربه‌فرد آن در انتهای رودخانه هیرمند در دلتای سیستان همکاری‌های مؤثری میان ایران و افغانستان در چهارچوب سازمان‌های بین‌المللی شامل برنامه پیشرفت و توسعه ملل متحد^۱، برنامه زیست‌محیطی ملل متحد^۲ و تسهیلات جهانی زیست‌محیطی^۳ به وقوع پیوسته است (Aman, 2061) که دلیل این امر نیز چهارچوب سازمانی و دقیق نهادهای بین‌المللی بوده که هر یک از کشورهای ایران و افغانستان را از یک‌جانبه‌گرایی در این خصوص بازداشته است.

علیرغم تمامی کاستی‌هایی که در زمینه مدیریت منابع آبی مشترک میان ایران و کشورهای همسایه وجود دارد، عملیاتی همچون سدسازی، ایجاد شبکه‌های آبیاری و سیستم تصفیه آب میان ایران و همسایگان آن مانند افغانستان، ترکمنستان، عراق و ترکیه

1. United Nations Development Programme (UNDP)
 2. United Nations Environment Programme (UNEP)
 3. Global Environment Facility (GEF)

در این خصوص بیش‌ازپیش باید موردتوجه قرار گیرد (Attarzadeh and Vatanfada, 2011: 6) و این مسئله در رویه عملی کشورهای ایران و افغانستان به‌خوبی درک شود؛ زیرا در صورتی‌که به نحو درست و اصولی عملیات سدسازی انجام شوند، به مقصد اصلی یعنی همان تخصیص منصفانه و معقول منابع آبی مشترک نائل خواهند شد؛ اما در صورتی‌که انجام این عملیات با اغماض و سهل‌انگاری باشد، راه به‌جایی نخواهد برد. به‌این‌ترتیب، مسائل مربوط به رودخانه هیرمند و دریاچه هامون صرفاً داخلی نیست، بلکه چالشی منطقه‌ای است که تنها باید به‌صورت جمعی حل‌وفصل شود؛ بنابراین، عملکرد هر یک از این دو کشور فقط محدود به یک کشور نخواهد بود. از جمله مواردی که می‌تواند عملکرد جمعی را میان این کشورها تقویت کند، ایجاد پروژه‌های مشترک میان دو کشور در زمینه آب‌های مشترک است (Aman, 2016) تا به این طریق همکاری‌های حقوقی میان دو کشور تقویت شود و از شدت رقابت میان آن‌ها کاسته شود.

همچنین، از جمله راهکارهای صحیح و مناسب جهت مدیریت یکپارچه و پایدار کلیه منابع آبی مشترک مشارکت دادن تمامی کشورهای واقع در یک حوضه آبخیز در موافقت‌نامه حقوقی منعقد در خصوص حوضه مذکور است؛ زیرا هنگامی می‌توان گفت همکاری مؤثر حقوقی میان کشورهای واقع در یک حوضه آبخیز به وقوع پیوسته که تمامی کشورهای واقع در منطقه مذکور در قرارداد حقوقی که در خصوص نحوه تخصیص و مدیریت حوضه آبخیز مشترک منعقد شده، مشارکت کنند (KAMIL, 2021: 61)؛ زیرا انعقاد موافقت‌نامه صرفاً میان تعدادی از کشورهای واقع در یک حوضه آبخیز منجر به بازماندن کشور مذکور از سایر کشورهای واقع در یک حوضه می‌شود که این امر می‌تواند منجر به اعمال یک‌جانبه‌گرایی‌های شدید و مخرب از سوی کشور مذکور شود.

فرجام سخن

بهره‌برداری از منابع آبی مشترک یا فرامرزی به‌خودی‌خود میان کشورها چالش‌برانگیز نیست. چالش اصلی هنگامی مطرح می‌شود که کشورها در بهره‌برداری از این منابع به

دلیل کمبود منابع آبی دچار مشکل شوند. غالباً این معضل در بهره‌برداری از منابع آبی مشترک برای کشورهای مجاور حوضه آبخیز وجود دارد. خاورمیانه یکی از مهم‌ترین نقاط دارای تنش در حوزه منابع آبی مشترک است. به همین مناسبت، قواعد حقوقی بین‌المللی و رویکرد مراجع قضایی بین‌المللی در این منطقه مورد تحلیل گرفته و اصول و قواعد حقوقی را در این خصوص می‌توان مورد استنباط قرارداد.

به همین مناسبت، موافقت‌نامه راجع به استفاده از آب رودخانه‌های مرزی مصوب ۱۹۷۵، موافقت‌نامه ایران و عراق در خصوص مقررات کشتیرانی در شط‌العرب (اروندرو) مصوب سال ۱۹۷۵، کنوانسیون استفاده از آب‌های مرزی ایران و شوروی مصوب سال ۱۹۲۶، کنوانسیون عشق‌آباد مصوب سال ۲۰۱۴، معاهده میان ایران و افغانستان در خصوص هیرمند مصوب ۱۳۵۱، کنوانسیون تنوع زیستی مصوب ۱۹۹۲، کنوانسیون رامسر و کنوانسیون حمایت از میراث فرهنگی و طبیعی جهان مورخ ۱۹۷۲ مورد بررسی قرار گرفته و اصول و قواعدی بنیادین به‌منظور توزیع منابع آبی مشترک میان کشورهای حوضه آبخیز استنباط شده است.

اصل مهمی را که باید مدنظر قرار داد، آن است که به‌منظور توزیع منابع آبی اصل انصاف و عدالت در این توزیع باید لحاظ شود. این اصل به‌عنوان اصلی جامع، شامل مجموعه‌ای از قواعد حقوقی بین‌المللی است. از جمله اینکه در توزیع منابع آبی باید عواملی چون جمعیت هر یک از کشورها و نیازهای بالقوه، بالفعل و آتی هر یک از کشورها را مورد توجه قرارداد. همچنین، اصول منع تبعیض و برابری در بهره‌مندی از منابع آبی مشترک باید رعایت شود. به این معنا که کشورهایی که در شرایط برابر قرار دارند، باید به نحو برابر نیز از منابع آبی مشترک بهره‌مند شوند. همچنین، از آنجاکه همکاری در خصوص منابع آبی مشترک بر یافتن راه‌حل برای حل منازعه در این خصوص دارای اولویت است، مشارکت میان کشورهای حوضه آبخیز می‌تواند بسیار راهگشا باشد و از آنجاکه شفافیت امور می‌تواند بسیاری از سوء تفاهم‌ها را میان کشورها مورد حل و فصل قرار دهد، دسترسی به اطلاعات می‌تواند تا حد زیادی کشورهای یک

حوزه آبخیز مشترک را به یک نقطه مشترک تفاهم نزدیک کند. همچنین، اولویت در برخورداری از نیازهای حیاتی می‌تواند به‌عنوان معیاری تعیین‌کننده برای کشورها در میزان بهره‌مندی از منابع آبی مشترک تلقی شود، درجایی که معاهده یا عرفی وجود نداشته باشد و تمامی این موارد ما را به این سو رهنمون می‌سازد که اصول حاکمیت محدود و استفاده مشترک به‌عنوان دو معیار مطرح در خصوص بهره‌برداری از منابع آبی مشترک امروزه مورد اعمال قرار می‌گیرند. همچنین، اتحاد میان کشورهای واقع در حوزه خاورمیانه عامل بسیار تعیین‌کننده‌ای در این منطقه به شمار می‌رود.

خاورمیانه همواره مرکز چالش‌های فراوانی میان همسایگان بر سر منابع متعدد اقتصادی بوده است و این عوامل منجر به بروز تنش‌ها و درگیری‌های متعدد سیاسی شده است. در منطقه‌ای که تعدد فراوان است، تنها هنگامی می‌توان آن را تحت کنترل درآورد که به نحوی از انحاء بتوان این تعدد را به هم نزدیک کرد. اگرچه که هرگز نتوان وحدت کامل میان این مجموعه تعدد برقرار کرد. همچنان که اروپا دارای تعدد و درگیری‌های فراوان بوده و حوادث فراوانی از جمله جنگ جهانی اول و دوم را به خود دیده است؛ اما درنهایت، راه‌حل این تعدد و واگرایی را در وحدت و همگرایی دید.

در حقیقت، همگرایی دولت‌های منطقه خاورمیانه به مفهوم همسویی دولت‌های تأثیرگذار منطقه است؛ بنابراین، اگر هدف اصلی «قدرتمندی منطقه» به‌جای «قدرتمندی در منطقه» باشد، می‌توان از بسیاری از تنش‌ها و درگیری‌ها پیشگیری کرد. این کشورها به دلیل موقعیت‌های استراتژیک، منابع طبیعی، اشتراکات و پیوندهای تاریخی-فرهنگی، ساختار جمعیتی و اتحادیه‌های بین‌المللی دارای نقاط مشترک فراوانی هستند که همه این موارد را می‌توان در عوامل سیاسی، امنیتی، اقتصادی و فرهنگی خلاصه کرد. تحقق این «همگرایی» به‌جای «واگرایی» میان قدرت‌های تأثیرگذار منطقه می‌تواند موجبات هر چه بیشتر اتحاد در منطقه خاورمیانه را فراهم آورد.

ایران در ارتباط با همسایگان خود علیرغم اینکه در حوزه بهره‌برداری از منابع آبی مشترک پیوسته درصدد رعایت اصول حسن هم‌جواری و همکاری بوده، اما نتوانسته آن

را در ارتباط با تمامی همسایگان خود رعایت نماید. برای مثال، در جریان روابط میان ایران و ترکمنستان به نحو مناسبی رعایت شده؛ اما در روابط میان ایران و ترکیه در بسیاری از موارد نقض شده است. در این راستا کمیسیون دائمی فنی مختلط میان ایران با همسایگان آن مانند عراق مورد تشکیل شده که بسیار حائز اهمیت است؛ زیرا این امر از تشدید اختلاف و تورم پرونده‌های قضایی و داوری پیشگیری می‌کند. تغییر اختلاف از سطح محلی به بین‌المللی و انتخاب یک دولت به‌عنوان میانجی نیز منجر به رسمیت بخشیدن اختلاف در سطح بین‌المللی خواهد شد که نمونه آن در ارتباط میان ایران و افغانستان به چشم می‌خورد.

در مقابل، در بسیاری از موارد انعقاد معاهدات میان ایران با همسایگان صرفاً برای مدیریت جریان‌ات سیاسی موجود بوده است؛ درحالی‌که انعقاد معاهدات نباید صرفاً برای پایان‌بخشی به یک جریان سیاسی باشد؛ بلکه انعقاد معاهدات حتماً باید با رعایت کلیه ملاحظات و جنبه‌های حقوقی از جمله پیش‌بینی شیوه‌های حل و فصل اختلاف صورت پذیرد. همچنین، دولت ایران در ارتباط با همسایگان از سکوت و انفعال در مقام تئوری و عمل باید خودداری کند و موافقت‌نامه‌ها باید به نحوی منعقد شوند که بتوان انعطاف لازم را از آن‌ها در شرایط، اوضاع و احوال گوناگون استنباط کرد؛ درحالی‌که در مقام عمل ایران در بسیاری از موارد در برابر همسایگان به‌جای انجام مذاکرات، سکوت و انفعال را اختیار کرده که این امر نیز زمینه تشدید یک‌جانبه‌گرایی از سوی همسایگان را فراهم می‌سازد.

بنابراین، ایران در ارتباط با همسایگان خود هنگام انعقاد موافقت‌نامه‌ها باید کلیه جنبه‌های حقوقی را مدنظر قرار دهد و در این مسیر از کارشناسانی خبره بهره‌گیری کند؛ به‌گونه‌ای که اسناد حقوقی مذکور به نحوی تدوین شوند که دارای انعطاف‌پذیری لازم باشند و بتوان آن‌ها را با توجه به شرایط و موقعیت‌های زمانی گوناگون تفسیر و اعمال کرد. همچنین، موضع ایران در برابر همسایگان در صورت نقض این مقررات نیز بسیار تعیین‌کننده است. موضع منفعلانه ایران در برابر نقض مفاد این موافقت‌نامه‌ها در

برابر همسایگان ممکن است منجر به تشدید رویه مذکور توسط دولت خاطی و حتی تخلف توسط سایر کشورهای همسایه شود؛ زیرا سکوت دولت قربانی در برابر دولت خاطی سایرین را نیز به این نتیجه می‌رساند که یک‌جانبه‌گرایی‌های آن‌ها بی‌پاسخ خواهد ماند. در نتیجه آن‌ها نیز درصدد کسب بیشترین منافع و حقوق و نقض مقررات موجود برمی‌آیند.

همچنین، انعقاد یک قرارداد به‌عنوان نمونه که تمامی موافقت‌نامه‌ها در قالب آن قرار گیرند، می‌تواند از بسیاری از اختلاف‌ها پیشگیری کند؛ به‌گونه‌ای که قرارداد مذکور چهارچوبی جامع و متناسب با واقعیت‌های کلی واقع در هر منطقه شامل وضعیت سیاسی، اقتصادی و جغرافیایی ارائه کند. متعاقب این امر، وحدت رویه‌ای میان کشورها برای رعایت قوانین و مقررات حاکم بر آب‌های مشترک به همراه اعتقاد به الزام‌آور بودن آن، ایجاد می‌شود که در نتیجه عرف‌های خاصی در حوزه تخصیص منابع آبی مشترک شکل می‌گیرد که این عرف‌ها می‌توانند منشأ تدوین بسیاری از قواعد و مقررات قرار بگیرند. به‌این ترتیب، میزان تخطی از ضوابط حاکم بر این حوزه به حداقل میزان ممکن تنزل پیدا خواهد کرد که لازمه این امر، حکمرانی خوب دولت‌ها در این عرصه است. حکمرانی خوب نیز زمانی محقق می‌شود که شفافیت، پاسخگویی، مشارکت و قانونمندی در جامعه تحقق یافته باشد که این امر همکاری فزاینده‌ای را میان سه بخش دولتی، عمومی غیردولتی و خصوصی می‌طلبد.

همچنین، شفاف‌سازی و ارزیابی مشروعیت عملیاتی مانند سدسازی و ایجاد کانال بر آب‌های مشترک توسط هر یک از کشورهای واقع در یک حوضه آبخیز آن‌ها را قادر به همکاری‌های متقابل و احترام متقابل به حقوق و منافع یکدیگر خواهد کرد.

References

- Abedini, A and Bahri Kheyavi, B. (2022). The jurisdiction basis of the international court of justice in compensation for the Iraq war against Iran, (27 September 2022) in: <https://lawresearchmagazine.sbu.ac.ir>

- Adib, M. (2021). Iran, Iraq exchange accusations over water flow, (27 September 2022) in: www.al.monitor.com
- Akbari, N. and Mashhadi, A. (2018). Threats and environmental obligations of the Turkish government in the implementation of the GAP project in relation to adverse environmental effects in Iran (particulate matter), *International Legal Journal*, 61, 311-351 [In Persian].
- Aman, F. (2016). Water Dispute Escalating between Iran and Afghanistan, 18 August 2023) in:
https://www.atlanticcouncil.org/wpcontent/uploads/2016/09/Water_Dispute_Escalating_between_Iran_and_Afghanistan_web_0830.pdf
- Amini Nesab, M. and Ghahreman Pouri, M. (2007). The position of Hamoun international wetlands in terms of the position of birds among the international wetlands of Iran, the first international conference on water crisis, pp. 1-8. [In Persian].
- Attarzadeh, M. and Vatanfada, J. (2011). An and Turkmenistan: Lessons Learned from Transboundary Water Cooperation. international conference Europe-Asia transboundary water cooperation, (21 August 2023) in:
https://unece.org/fileadmin/DAM/env/documents/2011/wat/Int_Conference/presentations/Session_5/1_Iran_Attarzadeh_Iran_Turkmenistan_lessons_learned_from_transboundary_water_cooperation_2011-dec.pdf
- Blake, J. and Derakhshi, F. (2005). Restoration and sustainable use of the shared sistan basin, (10 April 2022) in: <http://www.thegef.org/projects-operations/projects/2130>
- CFRI, (2022). Iraq trapped between Turkey and Iran, two hydro-hegemons, (18 August 2023) in: <https://cfri-irak.com/en/article/iraq-trapped-between-turkey-and-iran-two-hydro-hegemons-2022-08-01>
- Cheginizadeh, G.; Tajik, H. and Nabavi, M. (2012). The impact of Syrian developments on the interactive pattern between Iran and Turkey; Conceptual and theoretical model, *scientific-research quarterly Afaq Security*, 6(21) 110-61 [In Persian].
- Dehshiri, M. and Hekmatara, H. (2017). Iran's Water Diplomacy towards its Neighbors, *Strategic and Macro Policy Quarterly*, 6(4), 616-597 [In Persian].
- Divan, S. (2002). International Environmental Law, (22 September 2022) in:
http://www.nls.ac.in/CEERA/ceerafeb04/html/documents/internationale_nvtlawshyamidiwan.htm
- Ezzati, E.; Khazri, M.; Nik Farjam, M. (2018). An analysis of the hydropolitics of eastern Iran, the scientific-research quarterly of new attitudes in human geography, 4(1), 113-95 [In Persian].

- Government of the Islamic Republic of Iran, (2022). Minister: Iran, Turkey agree to remove concerns about Aras drainage basin, (12 August 2023) in: <https://irangov.ir/detail/392507>
- Helmand river Delta commission (1951). Report of Helmand river Delta commission, (10 may 2022) in: <http://scottshelmandvalleyarchives.org>
- Ikramuddin, K. (2021). Afghanistan, the Amu Darya Basin and Regional Treaties, *Chinese Journal of Environmental*, 5, 37-62.
- Irna (2021). Iran, Turkey discuss settlement of water disputes, (19 August 2023) in: <https://en.irna.ir/news/84457404/Iran-Turkey-discuss-settlement-of-water-disputes>
- Jaafari Valadani, A. (2008). Using the water resources of border rivers of Iran and Iraq and international law, *Law and Policy Research*, 11(26), 63-92 [In Persian].
- Jan Parvar, M. and Abbasi, F. (2021). Iran-Turkey relations from the perspective of water resources, *geography and human relations*, 3(4), 44-56 [In Persian].
- Karamzadi, M. (2017). Water and Sustainable Development in Central Asia, *Central Asia and Caucasus Quarterly*, 24(102), 155-184 [In Persian].
- kavianirad, M.; Sadrania, H.; Nasri Fakhredavood, S. and Hamid, H. (2023). Water diplomacy role in easing Iran-Iraq hydropolitical tensions, *geopolitics quarterly*, 18(4), 71-93.
- Khalaj Amir Hosseini, Y. and Najafi, A. (2018). Review on the history of drafting agreements on the Hirmand border river between Iran and Afghanistan, *International Conference on Traditional Knowledge of Water Resources Management*, 1-12 [In Persian].
- Koozegar Kaleji, V. (2018). Water and environmental challenges of Turkmenistan and its consequences for the northeastern regions of Iran, (October 20, 1401) in: <https://www.iess.ir/fa/note/2051> [In Persian].
- Martin Bordes, J.; Aureli, A.; Stephan, R.; Kukuric, N.; Zavadsky, I. and Vargas Amelin, E. (2012). The handbook for integrated water resources management in transboundary basins of rivers, lakes and aquifers, (11 January 2021) in: <https://www.gwp.org>
- McCracken and others (2021). Typology for transboundary water allocation, Annex of handbook on water allocation in a transboundary context, (20 September 2022) in: <https://unece.org>
- Mojtahedzade, P. (2007). *Boundary politics and international boundaries of Iran*, Tehran: Samt.
- Momataz, J. (2014). The legal system of water resources of international waterways of the Middle East, *Legal Journal*, 18, 43-88 [In Persian].

- Moshfeghifar, E. (2012). Military and political considerations regarding the Battle of Baghdad and the Treaty of Zahab, *Historical and Political Quarterly*, 3(11), 55- 70 [In Persian].
- Nagheeb, M.; Piri, M. and Faure, M. (2019). The Legitimacy of Dam Development in International Watercourses: A Case Study of the Harirud River Basin, *Transnational Environmental Law*, 8(2), 247–278.
- Najafi, A. and Vatanfada, J. (2013). Transboundary Water Management Improvements ,the Way Forward in the Middle East; Case Study : Transboundary Water Management of Iran and Neighbors, *Geopolitics Quarterly*, 8(4), 135-155.
- Nawari, A. (2018). Operation of Isilo Dam in Turkey, *International Water Law Standards, Public Law Research Quarterly*, 21(63), 61-189 [In Persian].
- Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) (2015). Water Resources Allocation: Sharing Risks and Opportunities, (18 September 2022) in: <https://www.oecd.org>
- Papoli Yazdi, M. H., & Vosoughi, F. (2011). *A look at Iran water diplomacy, hydrogeopolitic*, Mashhad: Papoli publications.
- Piltan, F. and Seddigh Bathayi Asl, E. (2015). Basics and mechanism of environmental cooperation between Iran and its neighbors in the area of common river waters, *Social and Cultural Strategy Quarterly*, 5(21), 122-91 [In Persian].
- Pishgah Hadian, H. and Hejazi, A. (2009). Common Hydropolitical Challenges of Iran with Iraq and Afghanistan from 2001 to 2010, *Scientific-Research Quarterly of Political Science and International Relations*, 12, 119-167 [In Persian].
- Pourasghar Sangachin, F. and Ebrahimi Khosfi, M. (2017). Examining the effects of neighboring countries' water regulation programs in shared border basins on Iran, (August 11, 2023) at: <https://waterhouse.ir/sites/default/files/GAP%2B97-6-3%2Bv11.pdf>
- Rashidi, Mahnaz (2021). The construction of the Kamal Khan Dam on the Hirmand River from the perspective of international law, (July 7, 1402) at: <https://unstudied.ir/iauns-forum> [In Persian].
- Rashidi, Mahnaz (2022). What is Hirmand's optimal management solution?, (November 6, 1401) in: <https://www.isfahanziba.ir> [In Persian].
- Robinson, H.M. (2020). Iran's role in Afghanistan in the modern era: leveraging influence for regional supremacy, (17 may 2022) in: <https://research-repository.st-andrews.ac.uk>
- Sajjadi, J. and Afrasiabi Rad, M.S. and Ashnui, A. (2014). Comparative and Analytical Comparison of Population Geography of Zabol Urban District, *Zagros Landscape Geography and Urban Planning Quarterly*, 7(24), 109-89 [In Persian].

- Shahbazbegian, M. and Mousavi Shafaei, M. (2015). An analysis of the construction of the Salma dam on the transboundary Harirud river in Afghanistan, *Deputy Foreign Policy Research Center for Strategic Research*, 178, 1-18. [In Persian].
- Shahbazi, S.; Massoudnia, H.; Guderzi, M. (2018). Impact of Iran-Turkey relations on the process of convergence in the Middle East, *Islamic World Political Research Quarterly*, 9(1), 165-189 [In Persian].
- Shirazian, S. and Khatibi, A. (2014). Non-shipping exploitation rights of international waterways with a view to sustainable development, *Journal of Sustainability, Development and Environment*, 2(4). 73-85 [In Persian].
- water diplomat (2022). Iran Objects to Turkey Dams on Shared Water Resources, (12 August 2023) in:
<https://www.waterdiplomat.org/story/2022/05/iran-objects-turkey-dams-shared-water-resources>
- Zaki, Y. and Asadollahi, S. (2019). Hydropolitics of Turkey's Gap Project and its impact on the environmental security of Iraq and Syria, *Space Political Analysis Quarterly*, 3(1), 1-9 [In Persian].

Document

- Treaty of Akhal 21 September 1881.
- The Ramsar Convention, 2 February 1971.
- convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage, 16 November 1972.
- agreement concerning the rules governing navigation on the Shatt al Arab, 26 December 1975.
- convention on biological diversity united nations, 5 June 1992.
- Convention on the Law of the No navigational Uses of International Watercourses, 21 May 1997.
- UN/ECE convention on access to information, public participation in decision-making and access to justice in environmental matters, (the Aarhus convention), 25 June 1998.
- Ashgabat Convention, April 2016.

Award

- Award of Arbitrator McMahon, Helmand river cases, judgement, 19 August 1872.
- Award of Arbitrator McMahon, Helmand river cases, judgement, 10 April 1905.
- ICJ, the case concerning Gabcikovo-Nagymaros project, 25 September 1997 .